

УДК 321.02 (477)

О.О. Долженков, д-р політ. наук, професор

*Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна*

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ

Виявлено зміст політичних процесів, пов'язаних з впливом історично обумовленого менталітету на політичні трансформації в Україні. Показано основні проблеми політичної культури, які утруднюють формування політичної системи за західними зразками. Запропоновано авторське розуміння ролі менталітету в політичних перетвореннях.

Ключові слова: трансформація, політична культура, менталітет, модернізація.

На даному етапі розвитку політичної науки період акумуляції наукової інформації щодо посткомуністичного розвитку завершується. Питання полягає в тому, наскільки адекватним є теоретичне осмислення наявного емпіричного матеріалу, концептуальна інституціоналізація наших знань щодо посткомуністичних трансформацій. Стає очевидним, що пояснення змін на пострадянському просторі винятково під кутом зору модернізації, демократизації і глобалізації страждає певною однобічністю, акцентуванням на специфічних аспектах сучасного політичного розвитку.

Надзвичайно важливим для кожного народу є збереження власної традиції розбудови суспільно-політичного життя. Кожен народ повинен брати від інших культур та народів лише те, що він в змозі реалізувати. Якщо ж піти шляхом привласнення чужого досвіду та його сліпого застосування в принципово інших умовах, тоді відбувається не розвиток політичного процесу, а лише його імітація.

Вплив історично зумовлених політичної культури та політичної свідомості, менталітету на стан та перспективи суспільної трансформації досліджують зарубіжні вчені – Р. Інглхарт, Г. Йонас, М. Нордберг, Т. Кузьо, а в Україні – В. Дем'яненко, В. Денисенко, В. Ішук, К. Кантор, С. Катаєв, І. Кресіна, В. Крисаченко, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, І. Семененко.

Підставою позиції для розуміння вищезазначеного впливу надає започаткований академіком Ю. Римаренком новий науковий напрямок – етнодержавознавство. Вагомий внесок в дослідження проблематики вніс також професор І. Варзар та його учні.

Разом із тим, на основі аналізу існуючої літератури з проблеми, автор доходить висновку про необхідність продовження подальших наукових розвідок у цьому напрямку. Відповідно сформульовані і наукові завдання статті:

- розглянути основні парадигмальні підходи, які існують щодо впливу культурно-ментальних факторів на трансформаційний процес в Україні;
- визначити специфіку менталітету українців, що об'єктивно утруднює політичні трансформації за західним зразком;
- запропонувати авторське бачення ролі менталітету в суспільно-політичних перетвореннях.

Як відзначають автори поважної колективної монографії, в Україні «національна культура і традиції, релігійне середовище, особливості історичного розвитку та психічного складу – допускають певну інтерпретацію політичних ролей і функцій, які відрізняються від узвичаєної в державах демократичного типу. Прояви дії суб'єктів влади і владних інститутів мають специфічну природу і, як наслідок, логіку» [1, с. 531]. Справді, на пострадянському просторі виразно простежується надмірне захоплення суб'єктів політичного процесу (та й представників політичної науки) копіюванням чужого досвіду, некритичним засвоєнням специфіки політичного розвитку, недостатньо апробованої на національному ґрунті. Водночас, не можна ігнорувати досягнення, реалізовані в різних країнах сучасного світу.

Що стосується трансформації країн колишнього СРСР, то О. Зінов'єв зазначає, що цим країнам намагаються нав'язати демократію, не беручи до уваги, чи можлива побудова демократичного суспільства за конкретних умов. Таку форму розвитку він називає «західнізацією», що являє собою специфічну форму колонізації, для якої характерними є лише зовнішні атрибути демократії. Насправді ж відбувається експлуатація тієї чи іншої країни в інтересах Заходу і, як наслідок, занепад національної культури [2].

Зв'язок того чи іншого суспільства з його минулим є надзвичайно стійким. «Зв'язок теперішнього з минулим, – вважає П. Штомпка, – становить основу традиції. Проблема традиції не виникла б якби різні соціальні процеси були дискретними, уривчастими, тобто якби одні процеси повністю завершилися, перш, ніж настануть нові. Але це не так. Минуле не щезає, або, принаймні, не щезає повністю. Його фрагменти, залишки забезпечують продовження процесу» [3, с. 86].

У суспільних та наукових дискусіях з приводу ролі етнокультурного фактора в процесі модернізації виразно вималювалися три підходи.

Прибічники першого пропонують шукати вихід у ще глибшому вивченні застосуванні політико-правового та господарського досвіду Заходу. Апологети другого натякають на приреченість модернізації за західним зразком в країні з низьким рівнем економічної та політико-правової культури основної маси населення. Мовляв, для таких країн, у тому числі України, прийнятним є інший шлях: від тоталітаризму до демократії через прозахідноорієнтовану сильну авторитарну владу. Третій полягає у необхідності вироблення власної концепції модернізації, яка б враховувала уже існуючі систему цінностей та менталітет [4, с. 148].

Нехтування менталітетом – одна з обставин, яка за свідченням історії може мати тяжкі наслідки як для країни, де відбувається модернізація, так і для політичної долі самих реформаторів. Серед культурологів дедалі більше поширюється точка зору, згідно з якою соціальний ідеал модернізації мусить мати глибоке духовне обґрунтування. Лише в такому випадку він може опанувати свідомість широких мас, стати дійсно загальноприйнятною програмою та нормою життя людей. Тобто, він не може базуватися лише на задрості до матеріального рівня життя західних країн. Протверезіння, що приходить нині на зміну некритичному сприйняттю набору західних цінностей, ґрунтується на усвідомленні того факту, що він не повною мірою збігається з історичними традиціями України.

На етапі політичного розвитку, який переживає нині Україна, особливо важливою є проблема адекватного розуміння сутності внутрішніх політичних процесів. У цьому зв'язку особливого значення набуває спроба переосмислення політичного процесу з погляду цивілізаційного підходу, що відстоює право кожного народу на своєрідність його політичного устрою і світогляду. Ніяких переконливих доказів того, що демократія і вільний ринок є неминучим кінцевим пунктом розвитку всіх народів, немає. Принагідно відзначимо, що, на думку політологів, «третя хвиля демократизації», яка прокотилася світом в останню чверть ХХ ст., на сьогодні практично вичерпалася. Ця оцінка виразно прозвучала вже на всесвітніх конгресах політологів на початку ХХІ століття. ХVІІІ конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (2000 р., Квебек) констатував, що демократія у сучасному світі знаходиться під пресом корпоративістських тенденцій. На ХІХ конгресі (2003 р., Дурбан) було рельєфно продемонстровано розчарування у демократії через її неефективність. Очевидно, судження щодо кризи демократії чи навіть її вичерпаності як форми правління мають під собою певне підґрунтя. З огляду на 50 століть писаної історії людства демократія є скоріше аномальним явищем. Утвердження демократії в Англії, США та Франції, не кажучи про Німеччину чи Японію, було наслідком кривавих революцій або війн. В осерді сучасної демократії, США, одна з її основних передумов – загальне виборче право – з'явилося кілька десятиліть тому.

Ще раз відзначимо, що розгляд політичного процесу в Україні як «руху до демократії» може завести дослідника вбік від суворо наукового, нейтрального аналізу, привносячи в останній аксіологічний, ціннісний момент, телеологічність. Така теорія базується на тому вихідному положенні, що декларована мета (побудова суспільства західного зразка) з фатальною необхідністю буде досягнута; інакше і не може бути, оскільки капіталізм західного типу забезпечив вищий рівень демократії та якості життя. Тут спостерігається вплив марксистської тези щодо приреченості на перемогу суспільного ладу, який забезпечує вищу продуктивність праці. По суті, ця теорія є конкретним випадком застосування до аналізу соціально-політичних явищ в окремо взятій країні в певну історичну епоху більш загальної теорії «соціального прогресу». На думку її прибічників, ми переживаємо направлений процес розвитку суспільства, котрий неухильно підводить його до «кращого» стану (іншими словами, до реалізації певних цінностей етичного порядку, як-от справедливості, свобода, процвітання тощо). Очевидно, такий ціннісний орієнтований підхід насправді знаходиться поза сферою науки.

Актуалізація уваги до унікальності власного культурно-історичного спадку в умовах глобалізації та постіндустріалізму не викликає сумнівів. З цього приводу білоруський вчений І. Антонович зауважує: «У тому єдиному континумі світової історії, в якому ми рухаємося до загальнолюдського миру і який все більше й більше визначає наше буття, можлива поява нових форм цивілізації і нових альтернатив. Саме тому треба уважно вивчати основні цивілізаційні тренди сучасності, особливо пануючі, з тим, щоб глибше зрозуміти і специфіку сучасного етапу нашої історії, і людську долю, і її майбутні випробування» [5, с. 7]. Гіпотетичне сприйняття західної моделі розвитку ускладнюється наявністю столітньої традиції гострої критики духовних підвалин західної цивілізації, починаючи з російських та українських слов'янофілів ХІХ ст. через казенну радянську пропаганду до нового відродження національно-консервативних ідей. Ця критика не завжди була поверховою та бездоказовою, а скоріше ґрунтувалась на апеляції до «колективного несвідомого» народу, на архетипах та структурах його свідомості. Більше того, в сучасній ситуації, коли західна техногенна цивілізація опинилась перед загрозою всеосяжної екологічної, демографічної, духовної кризи, коли виразно вималювались фізичні межі розвитку та поширення споживацького суспільства, така критика отримала новий імпульс та додаткові аргументи.

Зокрема, на початку 2000-х років, з запровадженням офіційної державної ідеології у Білорусі, в неї органічно вписалися різні аспекти цивілізаційного підходу та панславізму. Президент О. Лукашенко підкреслив на семінарі з ідеології, що «для нас єдино вірне рішення – залишатися на рідному, сформованому століттями білоруському ґрунті», оскільки «власні традиції, ідеали, цінності, цілі та

установки складають становий хребет нашого народу ... часом, долею, ситуацією Білорусь була висунута на велику роль духовного лідера східноєвропейської цивілізації. Відчуття цього покликання може підняти наш народ на дивовижні подвиги. Величезна кількість людей в Росії, Україні та в інших країнах дивляться на Білорусь як на приклад послідовної та самостійної політики» [6, с. 79].

Також можна припустити, що в Україні євроінтеграційна та продемократична риторика мала протягом останнього десятиліття спекулятивний характер, дозволяючи еліті списувати власну неспроможність і нинішні труднощі на рахунок «перехідного періоду» та балансувати на зовнішньополітичній арені.

Історичні та культурні передумови змін в Україні кардинально відрізнялися від передумов змін у Східній Європі. Як свідчить колишній віце-прем'єр-міністр України Ю. Йоффе, рушійною силою суспільних змін було прагнення номенклатури увічнити своє панівне становище в суспільстві за рахунок узаконення розкрадання загальнонародної власності. Дещо схематично можна сказати, що замість політичного самовизначення народу на користь демократії (як у Східній Європі) відбулося економічне самовизначення номенклатури на користь незалежності, що розумілася нею як безконтрольність у розкраданні (приватизації) майна, яким вона до того лише розпоряджалася від імені «трудящих». Створилася унікальна історична ситуація, за якої вже усвідомлене дрібно егоїстичне розуміння радянської еліти одержало підтримку ззовні, з боку Заходу, зацікавленого одночасно в усуненні геополітичного конкурента й у поширенні демократичних цінностей.

Серед найважливіших факторів відставання процесу суспільно-політичних трансформацій називають, зокрема, такі: розвиток держави випереджає розвиток соціально-політичних процесів у суспільстві; несформованість середнього класу; відсутність міцних партійних структур. Іншими словами, наявними є етатизм, а також соціальна і політична неструктурованість суспільства. Деякі дослідники ведуть мову про відсутність демократично налаштованої національної еліти, цілісної політичної нації і національної культури.

Відповідно, як обґрунтовує автор, порівняльне дослідження із необхідністю вимагає розгляду певних історичних аспектів появи в Україні саме такого (а не іншого) типу державності, менталітету, політичної свідомості, культури та ін.

Більшовицька «коренізація» 1920-х років, що була (поряд із фізичним знищенням вищих прошарків російського суспільства) однією з форм геноциду росіян з боку інтернаціональної більшовицької верхівки, призвела до того, що на місці Півдня Росії та малоросів, які визнавалися і офіційною владою, і академічною наукою відгалуженням російського народу, постала «Українська РСР» та населення, яке визнавалося більшовиками вже як «українці». Тут політика більшовиків, направлена на пригнічення росіян як етнічної групи, була співзвучна з аналогічною політикою, що проводив центральний австрійський уряд та місцеві діячі-поляки у Галичині. Тому, коли Українська РСР після 1939 і 1945 рр. отримала від Польщі, Румунії та Чехословаччини Галичину, Волинь, Північну Буковину та Закарпаття, українізація отримала новий значний поштовх. Більше того, австрійсько-польська «українізація», діяльність українських організацій Західної України 1920-1940-х років не були формою більшовізації (як на Наддніпрянщині, Донбасі, Новоросії), внаслідок чого українська ідентичність почала набувати певною мірою антирадянського забарвлення. Саме Західна Україна стала мотором руху за незалежність у 1989-1991 рр. Величезну роль при цьому відіграв Львів – місто, що має в Україні (принаймні, в її україномовній частині) значення культурної столиці, близьке до значення Кракова в Польщі. В епоху М. Хрущова з'явилися «шістдесятники» – нове покоління інтелектуалів, які відкрито обстоювали національне відродження. У 1970-ті роки в УРСР була найчисленніша гельсінська група в СРСР. На початок 1980-х рр. вона була ліквідована, але у 1987–1988 рр. відновлена як Українська гельсінська спілка, що у 1990 р. стала ядром Української республіканської партії. Звільнені з таборів українські дисиденти поповнили ряди опозиції.

Отже, в Україні дисидентський рух послугував каталізатором майбутнього оновлення. «Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, – зазначають вітчизняні політологи, – поряд із своїми досягненнями мала, звичайно, й свої слабкі сторони. Зокрема, вона була переважно «письменницькою», може, надмірно емоційною. Їй нерідко бракувало філософської виваженості. Однак саме представникам цього напрямку насамперед і належить заслуга в прийнятті Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки 24 серпня 1991 року Акту про державну незалежність України, яка відтоді визнана у світі як самостійна держава» [7, с. 538].

Наприкінці радянського періоду Україна розглядалась як республіка, що мала великі шанси успішного пострадянського розвитку. У підготовленому Дойче Банком у 1990 р. індексі радянських республік, відповідно до їх перспектив посткомуністичного розвитку, Україна отримала 9 балів за рівень індустріалізації та 8 за розвиток інфраструктури, високу оцінку за рівень освіченості населення та посередню – за психологічну готовність до ринкової економіки. У цілому Україна отримала найвищу оцінку з усіх радянських республік – 83 із 100. Близькі оцінки були дані Україні в менш економічно орієнтованому порівнянні факторів, що полегшують чи ускладнюють реформи в пострадянських

республіках, який було здійснено Олександром Мотилем. Україна зайняла місце одразу після балтійських республік [8, с. 376].

Велику роль у досягненні Україною незалежності відіграли націонал-комуністи на чолі з Л. Кравчуком, які продовжили історичну традицію, що сягала корінням періоду громадянської війни та українізації 1920-х рр. Націонал-комунізм завжди відігравав серйозну роль в Україні, і останнім його значним проявом була діяльність П. Шелеста наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Кравчук – досвідчений апаратний гравець, який фактично привласнив програму Руху та став завдяки цьому Президентом. Інший представник націонал-комуністичного ідеологічного напрямку, І. Плющ, за підтримки націонал-демократів очолив український парламент. Ці дві особистості майже три роки домінували в українській політиці зробили дуже багато для того, щоб закріпити здобуття незалежності. Що ж стосується «провалів» початкового етапу незалежності, то тут можна погодитися з Л. Кравчуком, який вважає, що вони значною мірою були об'єктивними: «Країна виявилася не підготовленою до ринку: економіка не була готовою до приватизації, людина до перевтілення у господаря, влада до роботи в ринкових мовах, до спротиву спиритним шахраям. Це стало однією з причин того, що колосальний потенціал України – сировинний, виробничий та людський – використовувався в найліпшому випадку на третину» [9, с. 378].

Окрім того, історичні фактори існування народів формують неоднакові культурні коди, які знаходять відбиток у традиціях, звичаях, релігійних віруваннях, мові, літературі, системі цінностей, стереотипах поведінки і т.д. Спостерігається і кореляція між типом культурного коду та типом соціокультурного і господарського розвитку того чи іншого суспільства. Саме ігнорування та недооцінка соціокультурної різноманітності народів, зокрема, нехтування соціокультурною своєрідністю східнослов'янських країн, також є однією з причин невдач радикально-ліберальних реформ.

До речі, у вищезазначеному контексті потребує переосмислення і теза про регресивність православ'я – адже, мовляв, ціннісну мотивацію для господарської діяльності виробив лише протестантизм. Багато в чому існування цього міфу живиться «модою» на М. Вебера. Так, зовсім поза увагою опинилась православна трудова етика. Саме під впливом православ'я сформувалось ставлення до праці, у першу чергу, сільськогосподарської, як до морально необхідної. Чесно здобутий власною працею статок завжди користувався повагою у суспільстві. Цікавим є те, що ревізія концепції М. Вебера була започаткована вченими, які досліджували модернізації країн «третього світу». Попри його висновки, дослідники знаходять в інших релігіях риси господарської етики, котра може слугувати основою сталого економічного зростання.

Історична практика реформування українського суспільства переконливо свідчить про негативні наслідки як абсолютизації національних особливостей, так і сліпого копіювання досягнень західної цивілізації. Відповідно, найактуальнішим завданням автор вважає висунення та проведення власної концепції модернізації, що враховувала б особливості народного менталітету. Така концепція мусила б ґрунтуватись на власній культурній матриці, враховуючи досвід таких модернізацій: японської XIX–XX ст., китайської XX ст., російської кінця XIX– початку XX ст. тощо.

Сучасна Україна – урбанізована держава зі значною часткою населення, що вже не в першому поколінні мешкає у великих культурних центрах (Київ, Львів, Харків, Одеса та ін.). Разом із тим, не можна не погодитись з авторами поважного дослідження, які вважають, що характеристика політичної культури українського суспільства як «підданської», відчуженої та пасивної дійсно відповідає реальності і такі явища, як «аполітичність, апатія, дистанціювання і відмежування від суспільно-політичних проблем та участі в їх розв'язанні (що, у свою чергу, веде до «правового нігілізму, абсентеїзму, політичної десоціалізації») насправді мають місце [1, с. 313].

Отже, як вважає автор, специфіка суспільно-політичного розвитку України обумовлена особливостями як менталітету, так і попереднього історичного розвитку. Враховуючи пострадянську специфіку актуальної політичної культури українського суспільства, принципово важливим питанням є не стільки небезпека повернення до авторитарних способів керування й відновлення авторитарного політичного режиму, скільки дедалі більше помітний брак громадської ініціативи, «реанімація» традиційних, побудованих на родинно-корпоративних засадах форм соціального зв'язку.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк [та ін.]. — К.: НІСД, 2003. — 632 с.
2. Зиновьев А.А. Гибель русского коммунизма / А.А. Зиновьев. — М.: Центрполиграф, 2001. — 431 с.
3. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М.: Аспект пресс, 1996. — 416 с.
4. Долженков О.О. Розбудова відкритого демократичного суспільства та менталітет українців / О.О. Долженков // Збірник наукових праць Прикарпатського ун-ту: Філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ, 2000. — Вип. 5. — С. 147–150.

5. Антонович И.И. Послесовременности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма / И.И. Антонович. — Мн.: Беларуская навука, 1997. — 445 с.
6. Основы идеологии белорусского государства: учебное пособие для вузов / Под общ. ред. С.Н. Князева, С.В. Решетникова. — Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. — 491 с.
7. Скиба В.Й. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В.Й. Скиба, В.П. Горбатенко, В.В. Туренко. — К.: Основи, 1996. — 717 с.
8. Нордберг М. Построение наций и государств. Историческое наследие и национальные самосознания в Белоруссии и Украине / М. Нордберг, Т. Кузио // Белоруссия и Россия: общества и государства. — М.: Права человека, 1997. — С. 376–392.
9. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л.М. Кравчук. — К.: Століття, 2002. — 392 с.

Надійшла до редакції 10.07.2013 р.

Долженков О.А. Политические трансформации в Украине и политическая культура украинцев

Выявлено содержание политических процессов, связанных с влиянием исторически обусловленного менталитета на политические трансформации в Украине. Показаны основные проблемы политической культуры, которые затрудняют формирование политической системы по западному образцу. Предложено авторское видение роли менталитета в политических преобразованиях.

Ключевые слова: трансформация, политическая культура, менталитет, модернизация.

Dolzhenkov O. Political transformation in Ukraine and the political culture of Ukrainians

The essence of political processes connected with the influence of historically shaped mentality on political transformations in Ukraine is discovered in the article. The main problems of political culture which are obstacle to form political system according to Western pattern are shown. The author's view of the role of mentality in political changes is proposed.

Keywords: transformation, political culture, mentality, modernization.